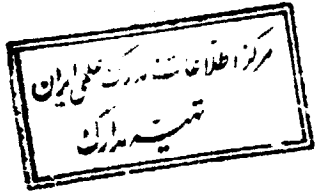

٣١٣٥٧

۲۰ / ۱۲ / ۱۳۷۹

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد
دعا و نیایش در دیوان شمس

استاد راهنما: دکتر کاظم دزفولیان

استاد مشاور: دکتر سید علی محمد سجادی

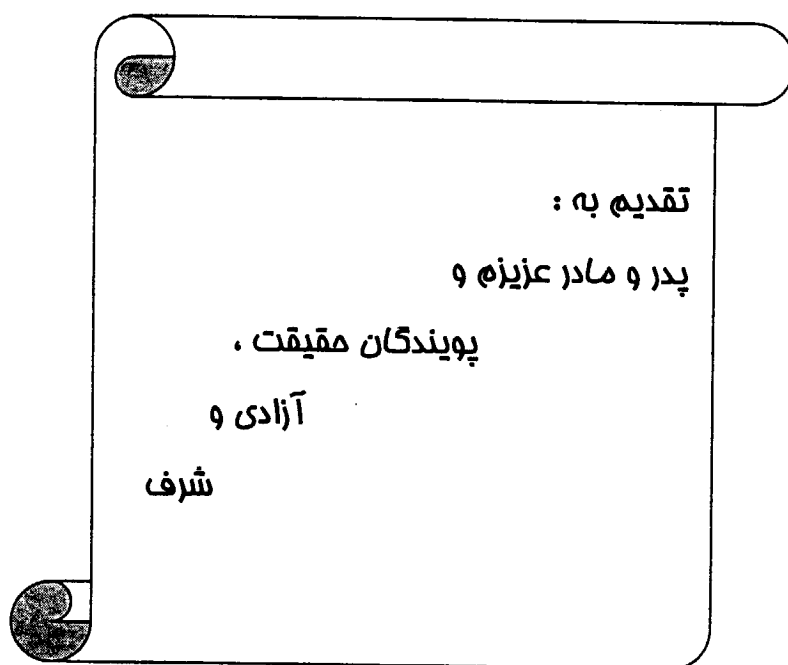
۸۸۰۴

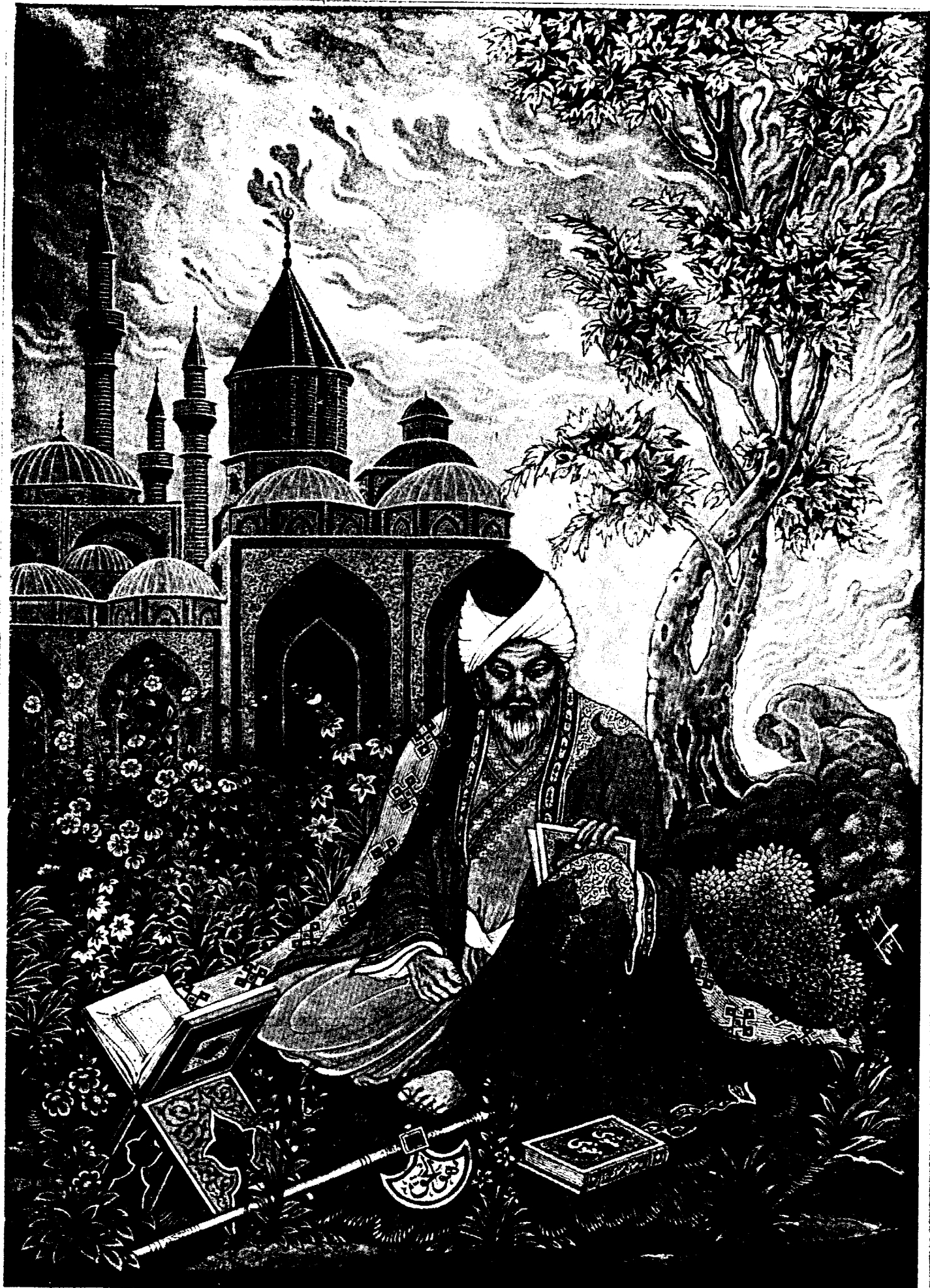
تهیه کننده: فرزاد حقانی

زمستان ۱۳۷۸

۳۱۳۵۷

خاموش ترین سکوت صحراها را
با نام تو باز در شغان آوردند

مولانا جلال الدین محمد بلخی (مولوی)

الہام گرفته از کار استاد بہزاد

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۵۳	دعا از نگاه شخصیتها و فرهنگهای مختلف	۱	مقدمه
۶۳	نقد دعا	۳	تشکر و سپاس
۶۶	فلسفه دعا	۴	تعریف دعا
۶۷	تأثیر دعا در زندگی فردی و اجتماعی	۵	تعریف نیایش
۷۳	فواید دعا	۵	تعریف مناجات
۷۵	آداب دعا	۷	تفاوت دعا با مناجات
۷۸	آداب دیگر دعا	۸	توصیفهایی از دعا و نیایش
۷۹	دعا از نگاه مولوی	۱۱	پیشینه دعا و نیایش
۷۹	الف (دعوت به دعا	۱۲	دعا در یونان باستان
۸۲	ب) زمان مناسب دعا	۱۳	دعا در هند باستان
۸۶	ج) اهمیت اشک و ناله در دعا	۱۳	دعا در ایران باستان
۹۰	د) دعاگویی خدا	۱۴	دعا در چین باستان
۹۳	هـ) لحظه مستی و دعا	۱۶	دعا در آیین قرآن
۹۶	و) شرط پذیرش دعا	۱۹	طبقه بندی آیات
۹۷	ز) دعای مخفیانه	۲۱	اهمیت دعا در قرآن
۹۸	ح) استجاب دعا از نگاه مولوی	۲۱	دعای پیامبران در قرآن
۱۰۱	ط) توسل در دعا	۲۳	دعای فرشتگان در قرآن
۱۰۳	ی) تأثیر ذکر و دعا	۲۴	دعای و نیایش پیامبران در قرآن
۱۰۳	ک) تفویض	۳۴	دعا و نیایش افراد و گروههای مختلف در قرآن
۱۰۷	ل) دعای دیگران	۳۹	جایگاه دعا در احادیث و روایات
۱۰۸	م) فلسفه رنج و غم و رابطه آن با دعا	۴۰	دعا در احادیث پیامبر
۱۱۱	نیایش آفرینش	۴۶	دعا از منظر احادیث و روایات
۱۱۱	۱- دعای همگان	۵۲	دعا از نگاه مشایخ تصوف و عرفان

۱۷۵	درخواستها	۱۱۳	۲- دعای طبیعت
۱۷۶	مقدمه ای بر آنچه باید خواست	۱۱۵	۳- نیایش ذرات و موجودات هستی
۱۷۸	دعاهای مولوی	۱۱۶	۴- نیایش آسمان و علویان
۱۷۸	۱- دعا برای خود	۱۱۶	۵- نیایش آلات موسیقی
۱۷۸	الف) طلب وصال	۱۱۷	۶- نیایش اشیاء
۱۷۹	ب) طلب عنایت حق	۱۱۷	نکات دیگر پیرامون دعا
۱۸۰	ج) طلب احسان حق	۱۲۸	توبه و توبه شکنی
۱۸۱	د) طلب صبر	۱۳۳	رضا و تسلیم
۱۸۲	هـ) طلب شادی و مستی	۱۳۵	سوگند
۱۸۶	و) طلب عفو، تعلیم دعا	۱۳۶	خوف و رجا
۱۸۷	ز) طلب رهایی از نفس	۱۳۸	دعا در آثار مولوی از نگاه یک مولوی شناس غربی
۱۸۸	ح) طلب رنج و بلا و جنون	۱۴۰	ساختار دعا و نیایش
۱۸۹	ط) طلب وصال شمس	۱۴۱	ساختار صورت و معنی در ادعیه مأثوره
۱۹۰	ی) خواسته‌های دیگر	۱۴۴	تقسیم بندی دعاهای مأثوره
۱۹۵	تحلیل و استنباط	۱۴۶	ساختار صورت و معنی در نیایش های منظوم فارسی
۱۹۶	۲- دعا برای شمس	۱۵۱	آمیختگی صورت و محتوا
۱۹۷	الف) دعای تابید	۱۵۲	زبان شاعرانه دعاهای
۱۹۸	ب) جانها فدای شمس	۱۵۶	نحوه بیان درخواستها در دیوان شمس
۱۹۸	ج) هزار آفرین بر شمس	۱۶۱	لحن مولوی در دعا
۱۹۹	د) طلب شادی روان	۱۶۳	ثنای حق در نیایش های مولوی
۱۹۹	هـ) دعای رفع چشم زخم	۱۶۶	شرح عشق
۱۹۹	و) دعای دیگر برای شمس	۱۶۸	سیمای شمس

۱۷۱	وصف حال مولوی
۲۰۱	۳- دعا برای دیگران
۲۰۱	الف (دعا برای عاشقان موحد
۲۰۴	ب) دعا برای عشق
۲۰۴	ج) دعا برای همه
۲۱۱	د) دعای برای پدیده‌های خلقت
۲۱۳	هـ) دعا‌های همگانی دیگر
۲۱۵	۴- نفرینها
۲۱۵	الف (نفرین بر منکران خدا و اولیای او
۲۱۷	ب) نفرین بر منکران و دشمنان شمس
۲۱۸	ج) نفرین به خود
۲۲۰	د) نفرینهای دیگر
۲۲۱	۵- طلب از دیگران
۲۲۱	الف (طلب از شمس
۲۲۲	ب) طلب از عشق
۲۲۲	ج) طلب از ساقی ربانی
۲۲۳	د) طلب از مطرب عارفان
۲۲۴	از زبان خدا سرودن
۲۲۴	تأثیر شاعران دیگر از دعا‌های مولوی
۲۲۷	حسن ختام
۲۲۸	فهرست منابع و ماخذ

«قل ما یعبئو بکم ربی لولا دعاء وکم» «فرقان ۷۷»

بگو اگر دعای شما نباشد پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی کند.

مقدمه :

دعا و نیایش در تمام فرهنگهای بشری و ادیان و مذاهب جهان جایگاه خاصی دارد؛ و تاثیر آن بر روح و روان و آرامش انسان بر همه مسلم است و همه انسانها با توجه به نیازهای خود از نیرویی برتر و مافوق بشری، کمک و یاری می طلبند و نیازهایشان را با او در میان می گذارند. پیشینه دعا و نیایش با زندگی اولین انسان گره خورده است، این طلب و نیاز باعث پویایی و تحرک در زندگی بشر می شود و هر کسی به فراخور بینش و وسعت اندیشه اش خواسته هایی را به درگاه خدا عرضه می کند و این راز و نیاز در فطرت همه انسانها سرشته شده است.

هر کجا بوی خدا می آید	خلق بین بی سرو پا می آید
زانکه جانها همه تشنه است به وی	تشنه را بانگ سقا می آید
از مسلمان و جهود و ترسا	هر سحر بانگ دعا می آید. (۳۵۸)

حضرت مولانا یکی از موهبتهای عزیزی است که خدا به بشر ارزانی داشته تا آنچه را مایه تعالی و تکامل بشر است یادآوری کند و شور و شوق حرکت به سوی حق را در عاشقان حق شعله ور کند و نیازهای انسانی را که بشر از آن غافل مانده و یا از بیانش عاجز است به زیباترین صورت بسراید، و امروزه جهانیان علاقه و اقبال وافر خود را به اندیشه های این عقاب عرش آشیان نشان داده اند و آثارش در ردیف پر تیراژ ترین کتب جهان قرار دارد؛ و بشر گامهای نخستین را در شناخت اندیشه های جوشان و خروشان این عارف ژرف اندیش طی می کند.

این تحقیق نیز گامی است در جهت شناخت بیشتر یکی از کاربردی ترین موضوعات فراوانی که مولوی در اشعار شورانگیز خود برای بالا بردن بینش بشر و

در نتیجه رستگاری و تعالی انسان در سخنان جاودانه خویش به بیان آورده است ، تا به قرن بعد از او آبی رسد .

دعاها و نیایشهای شاعران دریچه ای است بر احساس و جهان بینی شاعر که خدا را چگونه می بیند و خود را در چه پایه ای می شناسد و جهان را چگونه می خواهد ، چه آرزوهایی دارد و در هستی شناسی و انسان شناسی و کمال جویی به چه مرتبه ای رسیده است ، همچنین سطح تعالی و درجه کمال هر انسانی با درجه کمال و نیازهایی که در خود احساس می کند ، قابل ارزیابی است؛ زیرا :

محتاج و غنی بنده این خاک درند آنان که غنی ترند محتاج ترند .

در میان اشعار شاعران جهان غزلیات مولوی را از شور انگیز ترین اشعار عرفانی جهان می دانند و در شعرای فارسی زبان هیچکس به اندازه مولوی نمی تواند در خواننده وجد و حال و شور ایجاد کند^۱ و غزل او چیزی است بی مثل و بی نام ، ژرف و گیرا، گرم و آکنده از خروش و تپش^۲.

در این تحقیق در جستجوی آنیم تا با بررسی ضمنی پیشینه دعا و نیایش و اهمیت و جایگاه آن در فرهنگها و ادیان باستانی و امروزی بشر ، بدانیم این عارف وارسته در حال شوریدگی و مستی و راستی از خدا برای خود و دیگران چه می خواهد و در راز و نیاز با خدا چه می گوید و در این مورد چه نظراتی دارد .

در آغاز به تعریف و توصیف دعا ، نیایش و مناجات ، و پس از آن به بررسی جایگاه و اهمیت آن در قرآن ، احادیث و روایات ، فرهنگها و شخصیتهای مختلف ، فلسفه و آداب ، و فواید دعا و تأثیر آن بر زندگی بشر و نقد آن بویس از آن به تحلیل و بررسی اندیشه های جوشان این پیام آور عشق که زندگی پر بارش تجسم عینی دعا

و نیایش بوده است می پردازیم.

۱- فروزانفر ، بدیع الزمان « مقالات » : ص ۳۳۳

۲- زرین کوب ، عبدالحسین « با کاروان حله » ص ۲۳۳

در باره این موضوع از استادان بزرگوار خود راهنمایی خواستم و آنها نیز با تشویقها و راهنمایی های خود ، دیدن و شنیدن دیگر به من آموختند .
 در اینجا لازم می دانم از آقایان ، دکتر دزفولیان و دکتر سجادی که زحمت راهنمایی و مشاورت این رساله را پذیرفتند صمیمانه قدر دانی و سپاسگزاری کنم.
 همچنین از استادان بزرگوار و عزیز: «دکتر پور نامداریان ، دکتر شفیع کدکنی ، دکتر عابدی ، دکتر سروش ، دکتر ماهیار ، دکتر فتوحی ، دکتر عرب ، دکتر حمیدی و دکتر خاتمی» که از گفتار و راهنمایی هایشان بهره مند شدم و از همه عزیزانی که از آنها در زندگی خود نکاتی آموخته ام سپاسگزاری می کنم .
 با سپاسگزاری از دوستان عزیز آقای کیوان شجاعی و عبدالحکیم شادمان که برای بازخوانی این تحقیق و سرکار خانم شراره صالحی که در امر حروفچینی مرا یاری کرده اند .

لطف حق یارشان باد.

از ما و خدمت ما چیزی نخیزد ای جان
 هم تو شروع نمودی هم تو تمام گردان .

توجه: شماره هایی که در این تحقیق مقابل ابیات آمده است ، بیانگر شماره غزلیات کلیات دیوان شمس بر اساس نسخه تصحیح شده استاد فروزانفر است و شماره ترجیعات و رباعیات نیز با حروف (ت-ر) و شماره مربوطه و ابیات مثنوی نیز با شماره بیت و دفتر بر اساس نسخه تصحیح شده نیکلسون ، ذکر شده است .

تعریف دعا: در فرهنگهای لغت برای واژه دعا چنین آورده اند:

دعا: مصدر عربی، خواندن دعا‌های ماثوره در اوقات معین برای طلب آمرزش و برآورده شدن حاجات، نیایش کردن، در خواست حاجت از خدا، مدح و ثنا، تحیت، درود و سلام، تضرع و نفرین^۱.

دعا: «اسم، حاجت خواستن، ج ادعیه و دعوات، از آندراج / استغاثه به خدا، استدعای برکت، تضرع، خدایخوانی، از ناظم الاطبا / مترادف نیایش، درود و برکت، اقوال ماثوره و عبارات متضمن در خواست سعادت یا شفا و طلب حاجت، نماز، خواهش، درود / روانه کردن کسی به کاری، از اقرب الموارد / خواهانی به سوی خدا، در عرف کلمه ای است انشایی دلالت کننده بر طلب، با اظهار خضوع و سوال، از کشف اصطلاحات فنون^۲

دعا: آنچه بدان کسی را نفرین یا آفرین کنند، نفرین و نیایش^۳

دعا: به معنی طلب فعل است^۴ و راغب اصفهانی ذیل دعا این چهار معنی را آورده است.

«۱- بانگ زدن و خواندن ۲- در خواست و طلب ۳- دعوت و ترغیب ۴- جلب توجه^۵»
دعا: « ندا کردن خدا با گریه و زاری برای آنکه از داعی دفع عذاب کند و مطلوبش را برآورد.»^۶

در فارسی نیز به معنای در خواست خیر و شر هر دو به کار رفته است.

کجا دست گیرد دعای ویت دعای ستمدیدگان در پیت «سعدی»

^۱- معین، « فرهنگ معین » جلد ۲ ص ۱۵۳۸

^۲- دهخدا « لغت نامه » ذیل کلمه دعا جلد ۲۲

^۳- جر خلیل " فرهنگ لاروس " ترجمه طیبیان ص ۹۷۷

^۴- عسگری ابوهلال « الفروق اللغویه » ص ۲۶

^۵- راغب اصفهان « المفردات فی غریب القرآن » ذیل دعا

^۶- قریب، محمد « فرهنگ لغات قرآن » ص ۲۲۴

نیایش :

اسم مصدر است و مصدر آن نیامده و هیچ مشتقی ندارد و به گمان من از نیا به معنی آبا و شیت به معنی پرستش است و این کلمه در اصل معنی پرستش آبا داشته است و سپس به معنی مطلق پرستش آمده است. در پهلوی "nyayishn" به معنی پرستیدن و در سانسکریت gayati به معنی آواز خواندن آمده است.^۱

« دعا ، آفرین از لغت فرس اسدی و غیاث اللغات / دعای نیکو و آفرین، از صحاح الفرس / آفرین و تحسین و دعایی باشد که از روی تضرع و زاری کنند، از برهان قاطع / آفرین و دعا از روی زاری ، از جهانگیری / دوستی و مهربانی، از ناظم الطّبّا / و نمونه های آن در شعر فارسی فراوان است .

جهان آفرین را ستایش گرفت به آشکده بر نیایش گرفت « فردوسی »
نیایش در دل خسرو اثر کرد دلش را چون فلک زیر و زبر کرد « نظامی »^۲

مناجات :

« مصدر عربی : راز و نیاز کردن با کسی ، نجوی کردن با کسی ، پی بردن به عقاید نهانی یکدیگر ، راز گویی، عرض نیاز به درگاه خدا »^۳
مناجات از ریشه نجا و نجوا ، سخنی پنهانی است که با دوست در میان می گذاری و گویا آن سخن را چنان بالا می بری که غیر از او کسی را بر آن دسترسی نیست و این بدان دلیل است که معنی اصلی کلمه رفعت و بلندی است . و « نجوه : یعنی سرزمین بلند »^۴

^۱ - معین « فرهنگ معین » جلد ۴ و حواشی برهان قاطع ذیل نیایش

^۲ - دهخدا « لغت نامه » ذیل نیایش

^۳ - معین « فرهنگ معین » جلد ۴ ذیل مناجات ص ۴۳۶۸

^۴ - عسگری « فروق اللغویه » ص ۲۲۶

تعریف مناجات

مناجات: به معنای با کسی راز گفتن و راز و نیاز و نجوی کردن است از مصادر زوزنی .

گهی با می گسارم انده خویش گهی با جام باشم در مناجات « سنایی»

یکبار مناجات تو در وصل شنیدم بار دگر امید مناجات تو دارم

مناجات: به معنای درخواست از خدا نیز هست ، از ناظم الاطبا

هر زمانی چنار سوی فلک به مناجات دست بردارد « انوری »^۱

«مناجات گفتگوی صمیمانه و پنهانی بنده با خداست که از آن به راز و نیاز یاد

شده است . و کلمه نجوی به معنی سخن سَری است و یعنی: بیخ گوش با یکدیگر

سخن گفتن»^۲

میبیدی به جای مناجات کردن، راز و نیاز را به کار برده است.^۳

« مناجات راز و نیاز گفتن بنده به درگاه خدا است که معمولاً در خلوت از روی

صفای قلب و رقت احساس به منظور استغفار و جلب یاری و ترخّم انجام می گیرد»^۴

«مناجات عبارت از مخاطبت اسرار است، در مقام صفای اذکار برای ملک جبار.»^۵

«اهل مناجات که به واسطه معانی ابیات که در سماع شنوند با حق به دل خطاب کنند.»^۶

چنانچه از کتب لغت برمی آید مناجات با نجات به معنای رهایی هم ریشه است و

گویی مناجات کننده می خواهد خود را از اینکه در دسترس دیگران قرار گیرد رهایی

بخشد.^۷

نکته اصلی همه تعریفها درخواست از خدا به امید اجابت یا ثنا و ستایش

اوست، برای عبادت .

^۱ - دهخدا ، لغت نامه " ذیل مناجات جلد ۵۵

^۲ - طباطبائی : المیزان : ترجمه سید محمد باقر همدان ج ۱۴ ص ۲۴۳

^۳ - میبیدی " کشف السرار " ج ۱۰ ص ۳

^۴ - ملک ثابت ، محمد " مناجات در شعر فارسی " پایان نامه

^۵ - سجادی " فرهنگ لغات و تعییرات عرفانی ذیل مناجات

^۶ - گلشن " مصباح الهدایه " ص ۱۷۰

^۷ - برداشت از فرهنگ لغت " الهد الابجدی "

تفاوت دعا با مناجات

در مناجات خدا را با زبان شور و هیجان می خوانند نه با زبان عقل و جان. در دعا ممکن است خواندن خدا بی صوت و سخن باشد ولی مناجات با سخن گفتن راز گونه و آرام همراه است ، که در تقویت اخلاص و صمیمت موثرتر است .

مناجات ، فردی است ولی دعا هم جمعی هم فردی ، دعا در فرهنگهای عربی با دو حرف جر «له و علیه» به کار رفته که « دعاه » یعنی طلب خیر برای کسی و «دعا علیه » یعنی طلب شر و بدی برای کسی ، ولی مناجات معنای دعا علیه ندارد و در فارسی هم دعا به معنای نفرین فراوان به کار رفته است .

به طور کلی دعا با مناجات با توجه به تعریفها ، این تفاوت ها را دارند .

۱- مناجات راز و نیاز شخصی و برخاسته از عواطف انسانی است ولی دعا برای کسب ثواب یا رسیدن به درخواستی اعم از مادی یا معنوی .
۲- دعا اغلب به معنی خواندن دعای ماثوره است ولی مناجات محدودیتی ندارد و به هر صورتی با خدا می شود راز و نیاز کرد .

۳- مناجات بی درخواست است و سپاس و ستایش خداست ولی در دعا درخواست داریم.

۴- مناجات فردی و شخصی است ، ولی دعا ممکن است جمعی یا گروهی باشد ، مثل دعای باران

و...

۵- در مناجات خدا مخاطب است و جملات خطابیه ولی در دعا جملات یا خطابیه است یا غیابیه .

۶- مناجات با صوت و لحن همراه است ولی دعا بدون صوت و لحن هم ممکن است .

۷- مناجات ممکن است گفتگوی خدا با بنده باشد ، چنانچه در نهج البلاغه می خوانیم «در زمانی میان آمدن دو پیامبر خدا را بندگانی است که از راه اندیشه با آنان در راز است و از طریق خرد دمساز»^۱ ولی دعا و نیایش بیشتر گفتگوی بنده با خداست .

^۱ - رک : نهج البلاغه ، ترجمه دکتیر شهیدی ، ص ۲۰۰

توصیف‌هایی از دعا و نیایش

مفهوم عام دعا عبارت است از خواندن خدا به طور عام که شامل التماس و مسئلت برای برطرف ساختن نیاز مادی و معنوی و وصول به هر مقصدی است که مطلوب آدمی می باشد. کلمه دعا شامل نیایش و مناجات نیز می‌گردد که اولی به معنای ستایش و سپاس و تحسین خداوند است و دومی به معنای مطلق راز و نیاز کردن با خداوند متعال.^۱

خواندن بنده مرخدای را سه روی دارد و هر سه را دعا گویند اول آن است که بروی ثنا گوید و او را به پاکی بستاید و به یگانگی وی اقرار دهد چنانکه گوید: «انتَ اللهُ لا اله الا انتَ» دیگر وجه آن است که بنده عفو خواهد و مغفرت و رحمت و گوید: «اغفر لی و ارحمنی و اعف عَنی و اهدنی» سه دیگر وجه آن است که حظ دنیوی خواهد و گوید «ارزُقنی مالاً و ولداً» و این هر سه قسم را دعا گویند که بنده به اول در همه حال خدا را خواند و گوید «یاالله یا رحمن یا رب».^۲

«دعا عبارت است از مجموعه ای اعتقادی که خود به عنوان یکی از اجزای مجموعه اعتقادی صالح، کامل و به هم پیوسته توحید به حساب می آید.»^۳

در برخی از کتابها، دعا را چنین توصیف کرده اند «مجموعه ای از معیارها و ضوابط اعتقادی و توحیدی است که ارتباط بی واسطه و مستقیم انسان را با خدا به گونه ای صحیح و دور از انحراف نظم و نسق می بخشد به طوری که با هدایت مستمر این ارتباط سازمان یافته، انسان را در حد اعلای توان و ظرفیتش از نیروهای شور، عشق و دلبستگی نسبت به مفاهیم اعتقادی و توحیدی لبریز و سرشار می کند.»^۴

^۱ - جعفری محمد تقی، حکمت، عرفان و اخلاق در شعر نظامی ص ۴۴

^۲ - مبدی رشید الدین فضل الله «کشف الاسرار» ج ۱ ص ۴۹۹

^۳ - سیاهپوش ۴ مروض اعتقادی دعا جلد ۱ ص ۱۴۲

^۴ - همان ص ۱۴۸